

Отже, структури з оцінною семантикою "характеристика осіб", наявні у "Спогадах" Є.Чикаленка, – це багате і своєрідне джерело розмовного стилю. Багатий на оцінні номінації людей словник "Спогадів" Є.Чикаленка активізує й синтезує характерні ознаки

епістолярного, розмовного, художнього, публіцистичного стилів. Емоційно-експресивне слововживання засвідчує взаємодію лексики, графічного й синтаксичного оформлення фрази у створенні авторської тональності висловлювання.

Література

1. Агафонова А. Авторизовані номінативні емоційно-оцінні речення у творах Т.Шевченка // 36. наук. праць за матеріалами Всеукраїнського симпозиуму. – Кам'янець-Подільський. – 2000. – с. 126–130.
2. Баранник О.Ю. Семантико-синтаксична категорія партитивності в українській мові. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: Дніпропетровськ, 2004. – 24 с.
3. Словник синонімів: У 2-х т. – К., 1999–2000.
4. Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1974.
5. Соловій У.В. Оцінно-образна номінація у структурі художнього тексту (на матеріалі малої прози кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2003.
6. "Українська мова". Енциклопедія. – К., 2000.
7. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907). – К., 2003.

Summary

Different ways of evaluation are present in "Memories" of Chukalenko, as one of linguistic means of emotional state and creation of nomination. Portrait description and evaluation of characters according to the word "ukrayinstvo" is highlighted in the article.

Лариса Азарова
Наталія П'яст

ЧАСТИНОМОВНА СУТНІСТЬ КОМПОЗИТИВ

Ключові слова: *композиції, юкстапозиції, абрєвіатури, словоскладання, основоскладання, компонент, сполучуваність основ, різновиди складання.*

До опрацювання композитів в українському мовознавстві активно прилучилися в 40-х рр. ХХ ст. Їх вивчали за морфемним складом, словотвірною структурою і в правописному плані. Історію виникнення іменників-комполитів з'ясували М.Я.Плющ, С.П.Самійленко, І.Й.Тараненко та інші мовознавці. У працях Є. Рудницького, І.І.Ковалика, Н.С.Родзевич, В.О.Горпинича композити витлумачено як наслідок лексикалізації назв понять, виражених словосполученнями, що супроводжується зміною форми (структури) та семантики одиниць, які виступають у ролі компонентів композитів.

Словотвірну структуру й семантику складних слів у сучасній українській мові ґрунтовно описала Н.Ф.Клименко. К.Г.Городенська схарактеризувала процеси утворення складних іменників як один із способів формально-граматичної реалізації семантичної структури речення. Метою пропонованої статті є аналіз частиномовної сутності композитів.

Основоскладання, словоскладання, абрєвіація – три різновиди складання, що мають різну сферу поширення в сучасній українській мові. Складні слова відповідно до цього поділяють на композити, юкстапозиції та абрєвіатури, причому основу слів становлять композити. Вони охоплюють більшість частин мови: *вербозілля, книголюб, лісосмуга; білобокий, волелюбний, довговусий; стрімголов,*

ліворуч, мимоволі; зубоскалити, марно-тратити, злословити. На другому місці перебувають юкстапозити: голка-риба, художник-прикладник, купівля-продаж, чудо-богатиф, техник-механік; синій-синій, перший-літній; тишком-нишком, часто-густо, далеко-далеко, мало-помалу. До слово- і основоскладання відносять і аббревіацію. Нині спостерігаємо активізацію складноскорочених утворень, що також зумовлено тенденцією до економії мовних засобів, ощадного використання газетної і журнальної площі та ефірного часу. Переважає творення ініціальних аббревіатур на зразок МІАП (Міжнародний інститут лінгвістики і права). Аббревіатури, як і складні слова, утворені поєднанням компонентів кількох слів, у деяких із них бувають скороченими обидві (іноді три) основи: *хімпром* (хімічна промисловість), *юнат* (юний натураліст), *агропром* (агрономічна промисловість), *головбух* (головний бухгалтер), *військспец* (військовий спеціаліст), *торгпред* (торговий представник), *профгрупоорг* (організатор профспілкової групи) [3, с.364]. Однак аббревіація відрізняється від складання характером з'єднуваних компонентів: при складанні з'єднані компоненти є повноцінними семантичними одиницями – словами або їхніми лексичними основами (тобто морфними одиницями), а при аббревіації – здебільшого асемантичними частинами слова або окремими звуками, “уламками” слів: *загс*, *продмаг* (продовольчий магазин), *колгосп* (колективне господарство), *нен* (нова економічна політика). Компонентом аббревіатури може бути й ціле слово, що поєднується з усіченим: а) *райрада*, *земснаряд*; б) *метробуд*, *Львівсільмаш* [2, с.129]. У статті до аналізу залучено уламкові аббревіатури, що являють собою поєднання асемантичних частин слів: *міськком*, *лісгосп*, *медфак*, *студком*, *фізорг*, та усічено-словесні, тобто поєднання початкової частини слова або частин слів із повноцінним словом: *редколегія*, *профспілка*, *мікрометр*, *запчастини*, *заготконтора*, *промкооперація*. Високою продуктивністю в другій половині 80–90-х років ХХ ст. відзначаються аббревіатури з такими початковими скороченими компонентами прикметникового походження, як *теле-* (*телестанція*, *телеурок*, *телефільм*, *телецентр*), *електро-* (*електродуга*, *електроекран*, *електроживлення*, *електрозварник*), *етно-* (*етноботанічний*, *етнолінгвістика*,

етногенез), *євро-* (*євровалюта*, *європарламент*, *єврокубок*). Аббревіатури поширені найбільше серед іменників (*сільмаг*, *сільбуд*, *культфонд*, *медпункт*, *крайком*), рідше серед прикметників (*агітмасовий*, *політосвітній*, *культосвітній*). Функціонування композитів, юкстапозитів та аббревіатур у мовленні не виявляє особливого перерозподілу між різними видами складних слів. Співвідношення цих груп лексичних одиниць у словнику й тексті виявилось сталим, тільки в текстах помітніше зростання кількості юкстапозитів. З-поміж аналізованих складних слів композити становлять близько 7,5%, юкстапозити – 0,85%, аббревіатури – 0,39%. Отже, найхарактернішою для сучасної української мови є композиція основ.

Складні слова-композити (від лат. *compositum* – складний) – це похідні, що утворилися поєднанням кількох основ у цілісну лексичну одиницю: *милозвучний*, *мовознавство*, *лісосбереження*, *літочислення*, *короткохвильовий*, *чорнобривий*. Цей різновид складання називають основоскладанням. Услід за іншими вченими розрізняємо основоскладання чисте та складно-суфіксальне [5, с.22]. При чистому основоскладанні похідне утворюється від основи залежного компонента (з інтерфіксом або без нього) і самостійного слова: *овочесховище*, *шлакоблок*, *картоплекомбайн*, *буряконасіння*. Складно-суфіксальний спосіб виявляється в тому, що процес злучення основ у похідне супроводжується суфіксацією: *золоті погони* – *золотопогонник*, *низький поклін* – *низькопоклонник*, *стара віра* – *старовірство*, *чорні брови* – *чорнобривці*. Різновидами складно-суфіксального способу є складно-флексивний і складно-нульовий. Складно-флексивним називається такий спосіб, при якому похідні слова утворюються основоскладанням, яке завершується за допомогою флексії-суфікса, тобто синкретичного морфа: *книги носити* – *книгоноша*, *довгі крила* – *довгокрилий*, *світле волосся* – *світловолосий* [2, с.129]. Складно-нульовим є такий спосіб, при якому основоскладання завершується нульовою суфіксацією: *чорнослив*, *далекомір*, *жовтоцвіт*, *снігопад*, *водоріз*, *лісовоз*, *сінокіс*.

Об'єктом нашого дослідження виступають композитні іменники, прикметники, дієприкметники, прислівники та дієслова власне українського й іншомовного походження.

Згідно
вами і
жаємо
семи м
тично
то лег
україн
го пох
обидва
ва інч
різнов
понен
та сло
турую
темі у
мативі
ми. С
утвор
ленни
гальні
частин
станів
відрізі
структ
Сп
частин
компо
іменни
соріг,
прикм
білову
чорноз
основ
жувач,
люб),
(*перек*
кількі
відмін
іменни
стиде
Од
ня при
в одне
сполуч
метниг
сполуч
синьос
ний дс
своєю
ся як
мовног
ють пр
ше) і т
поберх

тарла-
ні най-
льбуд,
ше се-
полі-
нуван-
іатур у
ропоз-
к слів.
диниць
тільки
сті юк-
ладних
7,5%,
0,39%.
україн-

а лат.
що ут-
цілісну
іознав-
я, ко-
зновид
інням.
осно-
вне [5,
охідне
понен-
тійно-
іртоп-
суфік-
о про-
жуєть-
топо-
инник,
юви –
суфік-
вний і
им на-
охідні
м, яке
суфік-
носи-
гокри-
ий [2,
б, при-
кульо-
омір,
овоз,
ступа-
ники,
і влас-
нення.

Згідно із загальноприйнятими розуміннями словами власне українського походження вважаємо ті, що своїми етимонами мають лексеми мов, від яких походить і з якими генетично пов'язана сучасна українська мова, тобто лексеми праслов'янської, давньорусько-української мов. До композитів іншомовного походження належать ті, в яких один або обидва компоненти іншомовні. Термін "слова іншомовного походження" охоплює всі різновиди запозичень: слова, структурні компоненти слів, калки (запозичені значення) та слова з іншомовними основами, що структуруються за допомогою афіксів уже в системі української мови або за допомогою формативів припасовані до її граматичної системи. Серед композитів найоб'ємнішу групу утворюють іменники. Це одна з багаточисленних і граматично містких категорій у загальній системі слів, що належать до різних частин мови. Саме граматична категорія, яка становить узагальнене поняття предметності, відрізняється семантичною об'ємністю та структурною різноманітністю моделей.

Сполучуваність основ у межах різних частин мови виявляє певні особливості. Так, композитні іменники – це сполучення двох іменникових основ (*верболіз, лісостеп, носоріг, шлакоблок, ракетоплан, трудовдень*), прикметникової та іменникової (*білохвіст, біловус, білоцвіт, білокрівці, чорнослив, чорнозем, кривоніс*), іменникової і дієслівної основ (*вітромір, лісослав, силосонавантажувач, тепловоз, винороб, землекоп, світлолюб*), дієслів в наказовій формі та іменника (*перекотиполе, горицвіт, зірвіголова*), кількісного числівника у формі родового відмінка (для числівника сто – називного) та іменника (*сторіччя, дванадцятитонка, шестиденка*).

Одним із продуктивних способів творення прикметників є поєднання кількох основ в одне ціле. Це відбувається за допомогою сполучних голосних *-о-*, *-е-* (*-є-*). Такі прикметники постають на базі підрядних словосполучень, пор.: (*білосніжний* – білий сніг; *синьоокий* – сині очі; *працездатний* – здатний до праці). Вони досить неоднорідні за своєю морфологічною будовою, розрізняються як кількістю основ, так і їхньою частинимовною приналежністю. Структурно виділяють прикметники двокомпонентні (найчастіше) і три- та багатокомпонентні (рідко): *двоверховий, суднобудівний, староцерковно-*

слов'янський, стошістдесятисемирічний. За морфологічною характеристикою розрізняють прикметники, що утворилися поєднанням основ: іменника і прикметника чи дієприкметника: *життєрадісний, морозостійкий, зернодробильний*; прикметника та іменника: *сільськогосподарський, чорнобровий, працездатний*; іменника і дієслова: *водонапірний, землерийний*; займенника та іменника, прикметника чи дієслова: *всесвітній, самозакоханий, своєчасний, всеосяжний, самовідданий*; прислівника і дієприкметника чи прикметника: *малорослий, вищезначений, довготривалий, рідкобжваний, нижчеідеписаний, вічнозелений*; числівника й іменника: *п'ятикутний, шестигранний, восьмирічний, семизначний*; сполучення прийменника, займенника та іменника: *потойбічний*. Складанням утворені також прикметники із словотворчою частиною *пів-* (*напів-*), що стоїть на початку слова, та *-подібний*, якою слово закінчується: *напівсонний, веретеноподібний* [7, с.145].

Усі складні прикметники поділяють на три основні структурні типи залежно від характеру внутрішніх відношень між першою й другою основою. Ці відношення є об'єкними, обставинно-атрибутивними і сурядними. Конкретний характер об'єктного відношення першої основи до другої у прикметникових композитах буває досить різноманітним – від такого, яке співвідноситься з відношенням прямого додатка до дієслівної основи (при цьому прикметникова основа може бути віддієслівною), до співвідносного з численими різновидами непрямих додатків: *кормозаготовчий, домобудівний, вологостійкий, електродоільний*. У складних прикметників з обставинно-атрибутивним відношенням першої основи до другої перша основа за своєю семантичною функцією здебільшого може бути співвіднесена з обставиною способу дії, міри або ступеня в словосполученнях із прикметниками або дієприкметниками як стрижневими компонентами: *вузькокорисливий, середньопізний, новозбудований*. Складні прикметники із сурядним характером відношень між обома основами трапляються порівняно рідко: *азотнотуковий, електрошлаковий, елементоорганічний* [6, с.4].

Більшість прислівників, які містять у своєму складі два або кілька коренів, утворено від основ складних прикметників за допомогою прислівникового суфікса *-о*: *благодущ-*

но, *красномовно, одночасно, плідотворно.*

Дієприкметник об'єднує структурно неоднорідну й семантично багату групу слів. Мотивованість дієсловом, а отже, його семантика, з одного боку, структурні особливості й парадигма прикметника – з другого, зумовляють двоплановість його ознак як лексичної і граматичної одиниці та широту функціонування – атрибутивного, предикативного з виразною дієслівністю, субстантивного, а також різноманітність його синтаксичних зв'язків. Дієприкметники передають поняття чинних в об'єктивній дійсності ознак, проте не статичних, що характерне для прикметника, а динамічних або з елементами чи наслідком динаміки [1, с.3]. Дієприкметник легко сполучається з препозитивними компонентами, вираженими прислівником, іменником, займенником або певною формою прикметника, утворюючи складні лексеми: *новостворений, напівобвалений, тонкозмелений, злототканний.* У такій складній лексемі дієприкметник може виступати з виразною дієслівністю, доконаністю й недоконаністю, процесуальністю й результативністю, що дає підставу розглядати ці композити як складні дієприкметники [4, с.25]. Це стосується передусім утворень, у яких дієприкметникова частина ускладнена префіксами, напр.: *слаборозвинений, самозадоволений, рівновіддалений, напіврозвалений.* Складні дієприкметники можна поділити на дві групи: 1) лексеми, які за граматичними категоріями й семантикою сприймаються як власне дієприкметники: *напіввідкритий, новоспечений, сироззмелений;* 2) лексеми, що за своїми особливостями сприймаються як ад'єктивовані дієприкметники: *тонкокований, тонколитий, гнотоклеєний.* Власне дієприкметники мають виразну процесуальність і результативність, перфектну префіксацію, імперфективну суфіксацію; прислівники або інші препозитивні компоненти, що переважно виражають спосіб дії або час, контекст; у ряді випадків типові для дієприкметників пасивні конструкції: *напівприкриті бур'янами, свіжопорваних колючим дротинням.* Складні дієприкметники другої групи виражають дійову ознаку як якість, що уточнюється препозитивним компонентом і означають спосіб, за допомогою якого виготовлена річ, матеріал виготовлення або здатність чого-небудь до якоїсь дії чи процесу (що є характерною семантичною ознакою ад'єктивованих

дієприкметників). Отже, утворення, другою частиною яких є дієприкметник, а першою – слово в повному морфологічному вираженні або усічена основа якоїсь частини мови, слід розглядати як складні власне дієприкметники та ад'єктивовані дієприкметники. І в першій, і в другій групі є лексеми, утворені обома способами: осново- та словоскладанням [1, с.58].

В основі композитних дієслів лежать такі синтаксичні елементи: а) іменник у знахідному відмінкові + дієслово у формі інфінітива: *богохулити, лиходіяти, сльозоточити, добродіяти, плодоносити;* б) іменник в орудному відмінкові + дієслово у формі інфінітива: *рукоблудничати, колобродити, верховодити;* в) прислівник + дієслово у формі інфінітива: *марнотратити, маловажити, гострословити, різноманітити.* Серед композитних дієслів найбільше тих, що мотивуються синтаксичною конструкцією “прислівник + інфінітив”. Функціональна активність властива і тим, які мотивовані конструкцією “іменник у знахідному відмінку + інфінітив”. Решта складних дієслів тільки опосередковано мотивується синтаксичними конструкціями, а безпосередньо пов'язана з композитними іменниками, прикметниками та дієсловами. Отже, вони є суфіксально-композитними або префіксально-суфіксальними композитними утвореннями. Їх визначають як відіменникові (*вітрогон – вітрогонити*) та відприкметникові (*криводушний – криводушничати*) складні дієслова [3, с.382]. Нерідко їх кваліфікують як дієслова, утворені суфіксальним або префіксально-суфіксальним способом від основ складних іменників чи прикметників [3, с.382–391]. Справді, за способом творення вони не є складними одиницями, тобто не утворюються способом складання основ в одне ціле. До складних загадані дієслова зараховано умовно, тільки тому, що в них вичленовуються дві основи.

Композитні дієслова розподіляють між п'ятьма деривативними класами. Дієслова першого класу мають значення “виконувати дію, що позначена їхнім твірним дієсловом”: *чудодіяти, гріховодити, зубоскалити.* Другий клас виражає значення “перетворювати того, хто названий твірним складним словом або першою основою твірного словосполучення”: *обюрократити, боготворити.* Третій клас передає значення, що конкретизується семантичними компонентами “про-

являти
лодот
ся. Діє
семант
волово
П'ятий
них мр
того, і
водити
нішими
вативн
лені пс
От

Літер
1. Г
к
2. Г
3. К
-
4. К
5. К
1
6. К
С
7. С

The
combina
participi
Key
type of c

Л

У ст
сичної с
регламен
структур
лено пра
ком і його
Ключ
прислівн

являти, перебувати, приводити в стан": *оплодотворяти, благовістити, зловтішатися*. Дієсловом четвертого класу властивий семантичний множник "діяти за допомогою": *воловодити, рукоплескати, чревовищати*. П'ятий клас сформований набором семантичних множників "набувати, надавати форми того, що позначено твірним словом": *хороводити, триножити* [3, с.388]. Найпоширенішими є дієслова першого і третього деривативного класу. Інші три класи представлені поодинокими лексемами.

Отже, композитний спосіб творення слів

має перевагу над простим. Композитний термін переважно однозначний, "неемоційний", оскільки входження коренів слів з емоційною ознакою до складу композитів трапляється зрідка. Значення компонентів композитів здебільшого не зазнають деформації, вони стабільні протягом тривалого часу. Складні слова на відміну від словосполучень економічніші, структурно цілісніші. Композитний термін являє собою цілісно оформлену одиницю не тільки в граматичному, але й у семантичному плані.

Література

1. Гнатюк Г.М. Явища граматичної й семантичної співвіднесеності в системі форм дієприкметника // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С.158–189.
2. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. – К., 1999.
3. Клименко Н.Ф. Словоскладання. Абревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С.314–402.
4. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998.
5. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 11. – С.22–29.
6. Коломієць В.Т. Словотвір неологізмів у слов'янських мовах // Мовознавство. – 1973. – № 2. – С.3–19.
7. Сучасна українська мова / За ред. О.Д.Пономарева – К., 1997.

Summary

The article is dedicated to language seines of composites. The kind of composition is determined. The combination of different language parts composites basis is analyzed. The main structure type of adjective, participle is analyzed. The derivating class verb is described.

Key words: composites, juxt-oppoitions, abbreviation, word combination, component, basis combination, type of combination.

Анатолій Висоцький

МОТИВИ ВХОДЖЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ ДО СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ З ЙОГО ВАЛЕНТНІСТЮ

У статті розглянуто явища семантико-синтаксичної структури речення, визначено умови, які регламентують мотиви входження прислівників до структури речення з його валентністю, та встановлено правила, які реалізують зв'язок між прислівником і його сферою дії.

Ключові слова: структурна схема речення, прислівник, обов'язковий поширювач, факультативний поширювач, семантика, структура речення, синтаксична структура речення.

Одним з актуальних завдань семантичного синтаксису на сучасному етапі є виявлення моделей речень, об'єднаних типовим значенням, з'ясування їхніх